

УДК 331.5:378

Лавриненко Л.М.
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту економіки та прогнозування
Національної академії наук України

ВЗАЄМОДІЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РИНКУ ПРАЦІ ТА РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ

INTERACTION RELATIONSHIP AND LABORS MARKET AND EDUCATION MARKET

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості функціонування ринку праці та ринку освітніх послуг. Розглянуто зміст механізму взаємодії замовників та споживачів на ринку освітніх послуг. Визначено інструменти механізму управління якістю освітніх послуг. Проведено аналіз європейського досвіду регулювання взаємодії освіти на ринку праці. Визначено дисбаланс між попитом та пропозицією фахівців на ринку. Обґрунтовано необхідність регулювання взаємодії ринків освітніх послуг та праці.

Ключові слова: освіта, освітня послуга, кадри, ринок освітніх послуг, взаємодія, ринок праці, якість освітніх послуг, європейський досвід.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены особенности функционирования рынка труда и рынка образовательных услуг. Рассмотрено содержание механизма взаимодействия заказчиков и потребителей на рынке образовательных услуг. Определены инструменты механизма управления качеством образовательных услуг. Проведен анализ европейского опыта регулирования взаимодействия образования на рынке труда. Показан дисбаланс между спросом и предложением специалистов на рынке труда. Обоснована необходимость регулирования взаимодействия рынков образовательных услуг и труда.

Ключевые слова: образование, образовательная услуга, кадры, рынок образовательных услуг, взаимодействие, рынок труда, качество образовательных услуг, европейский опыт.

ANNOTATION

The article deals with the peculiarities of the labor market and education market. The content of the mechanism of interaction between customers and consumers in the education market. Instruments mechanism defined quality management education. The analysis of the European experience for cooperation between education on the labor market. Determined imbalance between supply and demand on the market experts. The necessity for cooperation between the education market and labor.

Keywords: education, educational service, personnel, education market, the interaction, the labor market, the quality of education, European experience.

Постановка проблеми. Тісна взаємодія ринку праці та ринку освітніх послуг в умовах трансформації економіки залишається важливим фактором змін і появи нових тенденцій в освітньому просторі, формування людського капіталу як основи ефективного економічного і соціального розвитку країни. Їхній вплив на професійне навчання та професійну орієнтацію населення, особливо молоді, є важливим та актуальним питанням національної безпеки держави. Без його вирішення неможливе формування якісно нової робочої сили, забезпечення кваліфікованими кадрами економіки країни, зменшення обсягів безробіття.

Сьогодні в Україні гостро постали проблеми, пов'язані з недосконалістю механізмів взаємодії освіти та ринку праці. Потребує змін та доповнень нормативно-правова база, що регулює дане питання. Партнерство між навчальними закладами, представниками бізнесу та державою перебуває на досить низькому рівні. У діяльності центральних та регіональних органів влади, які мали б сприяти взаємодії освіти та ринку праці, координувати роботу, бракує узгоджених дій. Вони на даний час не несуть відповідальності за невиконання завдань, покладених на них відповідними нормативно-правовими актами. Це далеко не повний перелік проблем, розв'язання яких покращало б взаємодію освіти та ринку праці. У зв'язку з цим потребують удосконалення всі складові механізму регулювання взаємодії освіти та ринку праці (законодавчі, організаційно-управлінські, структурні, фінансові, програмно-цільові тощо). Одним із джерел цього процесу є вивчення та впровадження європейського досвіду стосовно регулювання взаємодії освіти та ринку праці. Це, у свою чергу, допоможе виробити ефективну освітню політику та політику зайнятості, які відповідатимуть кращим європейським стандартам.

Шлях євроінтеграції України тісно пов'язаний із гармонізацією національного законодавства з законодавством ЄС, зближенням основних стратегій соціально-економічного розвитку, досягненням відповідних соціальних стандартів. Одним із найбільших досягнень Євросоюзу можна вважати створення спільного ринку праці, вільного руху робочої сили, спільну стратегію зайнятості. І хоча сьогодні тенденції демографічного старіння та глобальна конкуренція суттєво вплинули на ринок праці, погіршивши умови зайнятості, Євросоюз продовжує проводити цілеспрямовану політику щодо збалансованості ринку праці, використовуючи можливості загальноєвропейського та національного рівня.

Розвиток суспільства, що базується на знаннях, можливий лише за умови інноваційного шляху побудови економіки та розвитку високотехнологічного виробництва. Для здійснення

ефективного керівництва інноваційними процесами, розроблення та впровадження інноваційних проектів необхідні висококваліфіковані фахівці. Формування конкурентоспроможної економіки, загострення конкуренції на внутрішньому та зовнішніх ринках потребує від кадрів більш високого рівня кваліфікації, здатності до ризику генерування нових ідей і прояву творчості, готовності до змін та збільшення відповідальності. У цих умовах особливо зростає роль навчальних закладів та якості надання освітніх послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми ринку праці й освітніх послуг із урахуванням специфіки їх взаємодії та елементи державного регулювання зазначених ринків, досліджені у роботах багатьох сучасних учених. Зокрема, аналіз європейської політики зайнятості, проблем функціонування і регулювання ринку праці містяться у роботах І. Безсонової, Н. Вишневської, Т. Ткаченко, Л. Лісогор, Е. Лібанової, В. Сердюкової та ін. Міжнародний досвід і українську практику стосовно налагодження партнерських відносин між бізнесом і державою у сфері освіти вивчають Л. Ільїч, А. Заболотний, І. Кімова, О. Осінкіна, Н. Леценко. Питанням розвитку освіти дорослих у зарубіжних країнах присвячені дослідження О. Грішної, С. Коваленко, О. Огієнко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз останніх публікацій дає змогу стверджувати, що дослідниками вивітлюються різноманітні проблеми управління якістю освітніх послуг та гармонізації ринків освітніх послуг і праці: державне регулювання, стратегічне планування, формування партнерських відносин, модернізація освітніх програм та системи освіти загалом. Проте практично недослідженими залишаються питання гармонізації та регулювання цих ринків на основі формування економічного механізму управління їх якістю.

Мета статті полягає у вивченні та узагальненні досвіду країн Європи стосовно інноваційних і традиційних підходів для розв'язання актуальної для України проблеми регулювання взаємодії освіти та ринку праці та обґрунтуванні необхідності регулювання взаємодії ринків освітніх послуг та праці на основі вдосконалення економічного механізму управління якістю.

Виклад основного матеріалу дослідження. За своїм економічним призначенням ринок праці відноситься до ресурсних ринків, ринок освітніх послуг – до ринків товарів; вони характеризуються специфічним соціально-економічним змістом, що потребує значного державного впливу, оскільки ці ринки є взаємопов'язаними. Ринок праці та ринок освітніх послуг є об'єктами, керованими з боку держави, яка в той же час виступає суб'єктом обох ринків. За допомогою державного регулювання можна сформувати соціально-економічний механізм взаємодії ринків праці та освітніх послуг. Підвищення рівня

загальної і професійно-кваліфікаційної освіти працівників є невід'ємним компонентом постіндустріального суспільства. Людина з її властивостями перетворюється на провідну складову багатства. Посилення основ соціально-економічного прогресу полягає у розвитку державою системи навчання, наукових і технічних досліджень, професійної освіти та культури, а також у всебічній підтримці важливих сфер життя людини й розробці відповідного соціально-економічного законодавства.

Освіта, навчання і надбання досвіду є головними засобами досягнення більш високої кваліфікації, в якості якої виступають власні здібності. Практика розвинених країн свідчить, що вищий рівень освіти не тільки забезпечує вищі заробітки індивіду протягом усього трудового життя, але й зменшує можливість його виходу зі складу зайнятих, тобто загрозу стати безробітним [1]. Сьогодні освіта перетворюється на елемент стратегії економічного зростання, а сприяння йому та його прогнозування ввійшло у практику державного регулювання всіх розвинених країн. Могутнім стимулом розвитку цієї сфери діяльності стало визнання й поширення теорії людського капіталу, унаслідок чого освіта перестала сприйматися як один з видів невиробничого споживання, а почала сприйматися як інвестиції в людський капітал, що приносять прямі економічні та зовнішні соціальні вигоди.

Отже, ситуація, що склалася на ринку освітніх послуг і праці, потребує вжиття невідкладних заходів з боку держави та місцевих органів влади щодо державного замовлення на підготовку кадрів з вищою та професійно-технічною освітою. Інакше самоорганізація цього процесу з часом може призвести до незворотних наслідків, які стримуватимуть упровадження високотехнологічних виробництв та розвитку економіки країни в цілому.

В епоху глобалізації та формування економіки знань посилення інтеграції ринків освітніх послуг і праці є найважливішим чинником успішного соціально-економічного розвитку. Бізнес та освіта перестають бути самодостатніми і все більше залежать один від одного. Знання є безперечним фактором успіху функціонування будь-якої господарчої системи як на мікро-, макро-, так і на глобальному рівні. Однією з основних умов успішного розвитку підприємств стають постійне вдосконалення та модифікація людського потенціалу засобами системи освіти. Тому для вирішення кадрових, соціально-економічних та регіональних проблем реального й фінансового секторів економіки необхідні розвиток і модернізація існуючої системи підготовки кадрів, пошук нових технологій інтеграції навчальних закладів і підприємств.

Однією із проблем ефективного функціонування механізму кадрового забезпечення економіки є розрізненість інтересів бізнесу, держави та навчальних закладів. Це призводить до від-

окремлення ринку освітніх послуг від ринку праці. У підготовці кадрів навчальні заклади орієнтуються на запити абітурієнтів та їх батьків, а не роботодавців. Розбіжність рейтингу популярності спеціальностей із розподілом гарантованого працевлаштування призводить до того, що абітурієнти при виборі навчального закладу мало враховують фактор подальшого його працевлаштування. У даному випадку з'являється ситуація незбалансованості попиту і пропозиції на ринку праці: надлишкова пропозиція одних професій та нестача інших. Ринок освітніх послуг не може повністю задовольнити попит роботодавців та оперативно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку праці. Звідси різні оцінки якості підготовки в навчальних закладах, з одного боку, та роботодавців – з іншого [2].

Розвиток суспільства, що базується на знаннях, можливий лише за умови інноваційного шляху побудови економіки та розвитку високотехнологічного виробництва. Для здійснення ефективного керівництва інноваційними процесами, розроблення та впровадження інноваційних проектів необхідні висококваліфіковані фахівці. Формування конкурентоспроможної економіки, загострення конкуренції на внутрішньому та зовнішніх ринках потребує від кадрів більш високого рівня кваліфікації, здатності до ризику генерування нових ідей і прояву творчості, готовності до змін та збільшення відповідальності [4]. У цих умовах особливо зростає роль навчальних закладів та якості надання освітніх послуг.

Одним із джерел поповнення державних коштів на професійну підготовку є кошти самих підприємств (відрахування на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів від 2 до 10% від фонду заробітної плати є на підприємствах Франції, Великобританії, Італії). В Україні теж законодавчо встановлено, що платник податку на прибуток підприємства може включати до валових витрат виробництва за звітний період витрати на професійну підготовку, але їх розмір нині в кілька разів менший порівняно з коштами, які вкладуються розвиненими країнами. Таким чином, через державні органи йде перерозподіл витрат на користь підприємств, які здійснюють прийом та навчання молоді. Сьогодні в Україні розвиток партнерських зв'язків між закладами професійної освіти і роботодавцями відбувається досить повільно. Тому актуальним для розв'язання цієї проблеми у нашій країні є досвід Франції, де поширеними формами взаємодії між навчальними закладами і представниками бізнесу (державними підприємствами) є: організація стажувань на підприємстві; допомога в модернізації навчального обладнання; участь професіоналів у процесі навчання; програми спільної підготовки спеціалістів ВНЗ і компаніями; створення професійних консультативних комісій, до яких входять представники промисловості, навчальних закладів, органів управління освітою, місцевих

адміністрацій, робітників підприємств, які розробляють зміст навчальних програм; сприяння працевлаштуванню випускників шляхом розподілу, за допомогою служб працевлаштування ВНЗ, пошук місця для стажування студентів самим навчальним закладом [2, с. 59–62].

Ці форми для України не є новими, однак на практиці застосовуються рідко. Тому необхідно, щоб їх використання за сучасних економічних та соціальних умов мало систематичний, законодавчо та фінансово підкріплений характер. Таким чином, урахування в Україні на сучасному етапі державотворення європейського досвіду стосовно регулювання взаємодії освіти та ринку праці дасть змогу: удосконалити нормативно-правову базу, що регулює дане питання; створити організаційні структури на рівні держави (регіону), які б здійснювали координацію діяльності зацікавлених суб'єктів та несли відповідальність за забезпечення взаємодії освіти і ринку праці; підготувати пропозиції щодо удосконалення змісту і процесу підготовки спеціалістів; забезпечити зворотний зв'язок роботодавців із навчальними закладами; забезпечити незалежну оцінку якості підготовки спеціалістів.

Варто також активізувати участь навчальних закладів у вирішенні проблеми подолання дисбалансу ринку освітніх послуг та ринку праці, забезпеченні економіки країни висококваліфікованою робочою силою. І знову ж таки слід упроваджувати світовий досвід, коли маркетингові служби, що вивчають потреби ринку праці, вимоги роботодавців, стають невід'ємною складовою навчального закладу.

Не можна обійти й таку причину дисбалансу на ринку праці, як вплив особистісних факторів, таких як низький рівень поінформованості абітурієнтів, студентів та випускників шкіл про стан і динаміку ринку праці та попит на конкретні спеціальності; вибір «престижних» спеціальностей без урахування реальних можливостей працевлаштування після закінчення навчання.

На нашу думку, гарантоване працевлаштування всіх випускників не відповідає принципам ринкової економіки. Роботодавець має право вибрати кращого фахівця, і держава не повинна нав'язувати йому випускників, порушуючи права інших претендентів. Завдання держави – сприяти конкурентоспроможності випускників на ринку праці, опануванню ними сучасних професійних знань та вмінь, психологічно підготувати його до конкуренції на ринку праці.

Ще однією з важливих складових ринку праці є якість робочої сили. Вона залежить від багатьох чинників. Це і стан навчальної бази, і професійний рівень викладача, і здібності та мотивація до опанування професійних навичок самого учня чи студента.

Роботодавці зацікавлені сьогодні не лише в робітниках чи фахівцях, а насамперед у висо-

кокваліфікованих спеціалістах, які володіють новітніми технологіями, знаються на сучасній техніці та обладнанні. І завдання навчальних закладів – підготувати таких фахівців. Тому за умови відсутності в більшості професійно-технічних навчальних закладів сучасної навчальної бази, яка накладається на низький соціальний престиж педагогічних працівників, низьку мотивацію молоді до опанування робітничих професій, це питання не вирішити лише силами навчальних закладів. На державному рівні вкрай необхідно здійснити комплекс заходів щодо забезпечення економічних і соціальних гарантій діяльності педагогічних працівників, створення умов для підготовки кваліфікованих робітників і фахівців відповідно до вимог сучасного виробництва.

Як уже зазначалося, пріоритетною у відносинах на ринку праці, безумовно, є позиція роботодавців. Однак зараз більшість роботодавців розуміють її дуже вузько, вважаючи, що майже всі випускники навчальних закладів є недостатньо кваліфікованими і не в змозі виконувати в повному обсязі і на належному рівні поставлені виробничі завдання. Аргументом при цьому слугує брак у випускників практичних навичок, а між тим самі роботодавці майже не вживають заходів для надання можливості проходження учнями профтехучилищ і студентами вузів виробничої практики, не дбають про співпрацю з навчальними закладами щодо використання обладнання, тренажерів тощо. Не дивно, що за такого ставлення не слід чекати високого рівня професіоналізму від молодих спеціалістів. Вирішення перелічених питань на ринку освітніх послуг і ринку праці позитивно вплине на стан професійного навчання та профорієнтації населення України, дасть змогу реалізувати конституційне право кожного громадянина на вільно обрану працю та достойну винагороду.

Ураховуючи європейський досвід, слід обов'язково прийняти умови, коли соціально орієнтована ринкова економіка підтримує високі темпи економічного зростання і розумний рівень соціального захисту та соціального консенсусу. Отже, основними рисами європейської моделі взаємодії освіти і ринку праці є: формування єдиного механізму забезпечення співпраці між даними сферами на засадах соціального партнерства за активного сприяння держави, що закріплені на законодавчому рівні, входять в обов'язки окремих інституцій, мають належне фінансування з різних джерел, несуть спільну відповідальність за формування майбутнього європейського співтовариства.

Для створення в Україні ринку науково-освітніх послуг на європейських засадах необхідно забезпечити:

- налагодження взаємодії підприємництва, наукової та освітньої сфер у рамках євроінтеграційних пріоритетів;
- підвищення якості освіти;

- запровадження культури самоосвіти і освіти впродовж життя;

- сприяння отриманню знань через інструменти неформальної освіти (зокрема, законодавчо узгодити можливість урахування сертифікатів, отриманих за результатами іспитів після прослуховування онлайн-курсів як альтернативи оцінок за іспит після прослуховування аналогічних курсів студентами в університетах);

- стимулювання розвитку творчих навичок, прояву індивідуальних здібностей, талантів людей;

- підвищення рівня розуміння студентами того, що знання, які вони отримають, допоможуть у майбутній кар'єрі;

- надання освітнім і науковим установам прав самостійного визначення назв і переліків спеціальностей, за якими проводиться підготовка фахівців згідно з потребами ринкового середовища та забезпечення порівнянності результатів навчання за різними спеціальностями на різних освітніх та наукових рівнях за «освітніми ефектами» та навичками, якими має володіти фахівець у своїй професійній діяльності.

І найголовніше: реформи в країні повинні бути системними. Люди з гарною освітою будуть ефективно працювати на благо України тільки якщо для цього будуть існувати певні можливості, зокрема: розвинена інфраструктура, прозорі стабільні «правила гри», захист права власності, мінімальний простір для корупції, високий рівень культури налагодження комунікацій, зокрема, у сфері розробки/реалізації проектів за міжнародними програмами. Також необхідний відповідний рівень доходів, доступ до ресурсів, високий рівень особистої відповідальності і свідомості у суспільстві.

З одного боку, налагодження ефективного соціально-економічного механізму взаємодії ринків праці й освітніх послуг є чинником економічного зростання, з іншого – економічне зростання створює матеріальні умови для людського розвитку, у тому числі для підвищення й поширення освіченості. І ринок праці, і ринок освітніх послуг, не дивлячись на свою ринкову сутність, є керованими з боку держави. Держава виступає й суб'єктом обох ринків, і є їх регулятором. На державу як на спеціальний інститут суспільство покладає створення умов для ефективного ринкового регулювання та розв'язування супутніх мікро- та макро-економічних завдань. Ефективними важелями державного регулювання виступають правове, організаційне, економічне, соціальне та інформаційне забезпечення, належним чином зафіксоване й закріплене у відповідних нормативно-правових актах. Створення та реалізація соціально-орієнтованої політики сприятиме фінансовій стабілізації країни, дозволить скоротити рівень безробіття. На даному етапі розвитку економіки України найпріоритетнішим є державне фінансування вищих навчальних закладів, утім, із урахуванням подальшого розви-

тку країни дослідження потребує розгляду альтернативних моделей фінансування навчальних закладів (у тому числі порівняння ефективності приватних і державних освітніх установ) і створення таких умов, що дозволить підвищити якість освітніх послуг і зменшити диспропорції попиту та пропозиції на ринку праці України.

Конкурентоспроможність країн на світовому ринку визначається рівнем розвитку економіки, заснованої на знаннях. Накопичення та ефективне застосування знань набуває значення основної конкурентної переваги країни та, відповідно, вимагає нових підходів до регулювання ринку освітніх послуг згідно із потребами економіки. Ринку праці потрібний постійний приплив висококваліфікованих фахівців у пріоритетні для науково-технологічного розвитку країни сфери економіки і наукомісткий бізнес. Такі фахівці повинні володіти не тільки глибокими фундаментальними знаннями і бути професійно підготовленими на рівні світових стандартів, а так само бути адаптованими до умов ринкової економіки, володіти інноваційно орієнтованим мисленням, навичками для практичного втілення науково-технічних ідей у затребувану ринком продукцію, системою бачення проблем регіону, навичками і досвідом командної роботи. Відповідно, регулювання ринків освітніх послуг і праці зумовлює необхідність підготовки висококваліфікованих фахівців для потреб вітчизняної економіки, посилення орієнтації вітчизняної системи освіти на вирішення стратегічних завдань модернізації та інтелектуалізації виробництва, досягнення конкурентних позицій на зовнішніх ринках. При цьому необхідно вибудовувати інституційні та організаційно-управлінські механізми активної інтеграційної взаємодії між ринком освітніх послуг та ринком праці, бізнес-структурами, причому не на традиційній формальній, а на сучасній основі, що відповідає міжнародним принципам стратегічного взаємовигідного партнерства. Забезпечення ефективної взаємодії ринків освітніх послуг та праці визначає необхідність розвитку моделей, які передбачають поєднання ринкового механізму та державного регулювання.

Стратегічно важливою та актуальною стає проблема створення сукупності правових норм та організаційно-економічних механізмів, які забезпечують збалансоване функціонування ринків освітніх послуг та праці в інтересах більш повного задоволення потреб економіки в робочій силі з найменшими сукупними витратами. При цьому створення додаткових структур і реструктурування існуючих інститутів освіти як спосіб регулювання взаємодії ринків та реалізації стратегічно значущих науково-технічних, інноваційних проектів слід розглядати як пріоритетне завдання, максимально забезпечене ресурсами. Ефективна система партнерства освіти та бізнесу передбачає комплексну взаємодію підприємств із навчальними заклада-

ми та необхідність здійснення реінжинірингу ключових бізнес-процесів навчальних закладів у сфері даної співпраці.

Висновки. Отже, у цілому за результатами аналізу встановлено, що економічний розвиток країни значною мірою залежить від наявності освіченої і кваліфікованої робочої сили та технологічних удосконалень, що підвищують продуктивність праці. Аналіз особливостей функціонування ринків праці та освітніх послуг свідчить про недосконалість існуючого механізму їх взаємодії. Одним із напрямків регулювання взаємодії ринків освітніх послуг та праці є вдосконалення економічного механізму управління якістю освітніх послуг. Дієвими інструментами економічного механізму регулювання інтересів партнерів у системі освіти повинні стати підвищення якості освіти шляхом прогнозування структури спеціальностей, дослідження вимог ринку праці до компетенцій випускників, фінансування навчальних закладів за результатами діяльності, аудиту якості освітніх послуг.

Зрозуміло, що європейський досвід є тим резервом, який допоможе з урахуванням інституційних особливостей, історичних та культурних традицій України відшукати для використання на практиці найбільш оптимальні форми забезпечення взаємозв'язку між навчальними закладами, представниками бізнесу та державними органами. Слід взяти до уваги ефективні правові, структурні, організаційно-управлінські, фінансові механізми регулювання взаємодії освіти та ринку праці; моделі залучення громадського та професійного контролю якості навчання, змісту професійної освіти; побудову навколо навчальних закладів мережі ефективного соціального партнерства. Крім того, можна робити висновок про суттєвий збіг пріоритетів у політиці налагодження взаємодії освіти та ринку праці Європейського Союзу й України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Лавриненко Л.М. Інтелектуальна складова інноваційного зростання / Л.М. Лавриненко // Наукові дослідження розвитку світової економіки: пропозиції, теорії : зб. наук. праць з актуальних проблем економічних наук : у 2-х ч. Ч. 1. – Херсон : Гельветика, 2015. – Ч. 1. – С. 159–165.
2. Ринок праці та освіта: пошук взаємодії : зб. наук. ст. / За наук. ред. І.Л. Петрової. – К. : Таксон, 2007. – 200 с.
3. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Лавриненко Л.М. Інноваційний розвиток трудового потенціалу в сучасних умовах / Л.М. Лавриненко // Сталий розвиток економіки. – 2014. – № 1(23). – С. 18–25.
5. Лавриненко Л.М. Інноваційно-креативний потенціал – основа наукоємної економіки / Л.М. Лавриненко // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2012. – № 5-1. – С. 158–164.
6. Український ринок праці: особливості розвитку та ефективність функціонування / І.Л. Петрова, В.В. Близнюк, Г.Т. Куліков [та ін.] ; під ред. І.Л. Петрової ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 368 с.